DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i2.16

Prepuk Anikó*

Izraelita ultramontanizmus?

Az 1895. évi Országos Rabbigyűlés és az egyházpolitikai törvények végrehajtása

Israelite Ultramontanism? The 1895 National Rabbinical Assembly and the Implementation of Church Policy Laws

Abstract: This study aims to demonstrate how the Congressional-Neolog and Status Quo Ante movements of the Israelite denomination reacted to the church policy laws passed in 1894–1895, and how liberal public opinion received the resolutions of the 1895 National Rabbinical Assembly. It analyzes how the Jewish community was affected by the introduction of mandatory civil marriage and state civil registration, as well as by the law on freedom of religious practice, which guaranteed the option of remaining non-denominational. The 1895 National Rabbinical Assembly, attended by both Neolog and Status Quo Ante rabbis, decided that, while accepting state laws, the duties of rabbis and Jewish communities would be regulated by maintaining Jewish religious laws. The assembly upheld the religious rules governing marriage and divorce and declared that mixed marriages could not be sanctified by a religious ceremony. The rabbinical council came under fire from that segment of the Jewish community that was becoming increasingly Hungarianized, which, in the spirit of "social reform and integration," expected the rabbis to bless mixed marriages. The liberal newspaper, Pesti Hírlap provided a forum for liberal criticism in its column titled "Israelite Ultramontanism," while the leaders of the Neolog movement rejected accusations of illiberalism in the Neolog weekly, Egyenlőség.

Keywords: National Rabbinical Assembly, Israelite ultramontanism, Congressional-Neolog and Status Quo Ante movement, church policy laws, mandatory civil marriage

* A szerző történész, a DE Történelmi Intézetének docense. E-mail: prepuk.aniko@arts.unideb.hu. A tanulmány az OTKA K 143231 számú, *Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig* című kutatási program keretében készült.

1895 novemberében a *Pesti Hírlap* Izraelita ultramontanizmus[1] címen önálló rovatot indított, amely az 1895 októberében megrendezett Országos Rabbigyűlés által elfogadott határozatokat tette bírálat tárgyává.[2] Az izraelita felekezet kongresszusi neológ és status quo ante irányzatát képviselő vallási vezetők tanácskozása azzal a céllal ült össze, hogy állást foglaljon az 1892–1895 között elfogadott vallásügyi törvényekről és döntsön a felekezetet érintő kérdésekről. A liberális, kormánypárti újság a meglehetősen provokatív rovatcím alatt a rabbik szabadelvűségét számonkérő írásokat jelentetett meg, amit azzal indokolt, hogy a törvények életbe lépését követően, az állami rendelkezések elfogadása mellett, a rabbikar továbbra is ragaszkodott a vallási előírások fenntartásához. A *Pesti Hírlap* mindezt ellentétesnek ítélte azzal, hogy a neológ irányzat világi és vallási vezetői az 1892 és 1895 között zajló egyházpolitikai törvényhozás során liberális álláspontot képviseltek, azaz támogatták a vallásügyi törvények megalkotását. A megjelenő cikkek többsége a Rabbigyűlés döntései közül legfőképpen a vegyes házasságokra vonatkozó pontot sérelmezte, amely elismerte a polgári formában kötött vegyes házasság érvényességét, de kimondta, hogy sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető.[3]

A *Pesti Hírlap* által ellentmondásosnak ítélt helyzet kialakulásához nagyban hozzájárult az, hogy az egyházak eltérő módon reagáltak az általuk gyakorolt állami jellegű közfunkciók egyházi jellegének felszámolását és szekularizálását célzó törvényalkotásra, amely a vallások közötti konfliktusok enyhítését is célozta. A kötelező polgári házasság a vegyes házasságok körüli vitákra és a házasság felbontására kínált megoldást, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról szóló törvény a vegyes házasságokban született gyermekek helyzetét tisztázta, míg a szabad vallásgyakorlatot a törvény a bevett és az elismert vallások rendszerén belül garantálta, a felekezetnélküliségre is lehetőséget adva.[4] Legfőképpen

[1] Az ultramontanizmus a modern katolicizmus azon irányzatának elnevezése, amely a katolikus egyház központosítását, a pápai tévedhetetlenséget és a Vatikán döntő befolyását hirdeti az államhatalommal és a nemzeti egyházakkal szemben, valamint a katolikus egyház világi befolyásának növelését szorgalmazza. A 19. században a német liberális katolikusok ruházták fel negatív jelentéssel, amely állam és az egyház szétválasztásának korában gúnyos mellékízzel egészült ki. *Magyar Katolikus Lexikon.* https://lexikon.katolikus.hu/U/ultramontanizmus.html; A fogalom az izraelita felekezettel összefüggésben liberális nézőpontból megfogalmazott kritikaként a zsidó vallási hagyományhoz való makacs ragaszkodásra, a modernizációs kihívások elutasítására utal. A *Pesti Hírlap* elsősorban a reformpárti neológ irányzattal szemben alkalmazta a kifejezést, és nem foglalkozott a vallási hagyományhoz hű ortodox irányzattal.

[2] Izraelita ultramontanizmus. – Vélemények. *Pesti Hírlap,* 1895. november 6. 7.; november 13. 12.; Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. *Pesti Hírlap,* 1895. november 14. 7.; november 23. 7.; november 24. 9.; Izraelita ultramontanizmus. *Pesti Hírlap,* 1895. november 28. 6.; november 29. 6.

[3] Sz. M.: A gyűlés jelentősége. A határozatok. *Egyenlőség,* 1895. október 18. 4–5.

[4] Az egyházpolitikai törvényhozásról ld. Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es években. In: Uő (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918.* I–II. Budapest:

a katolikus egyház sérelmezte az állami és társadalmi szerepének csökkentésére irányuló törekvéseket.[5] A katolikus papság a törvényalkotás során intenzív ellenkampányt folytatott. Az 1892. évi képviselőválasztások során írásbeli reverzálist kért a képviselőktől a katolikus program támogatásáról, majd a hívőket is mozgósító nagygyűléseket szervezett.[6] A klérus dogmatikai okokra, a házasság szentségére és a keresztség eltörölhetetlenségére hivatkozva vetette el a polgári házasságot és az izraelita recepciót, míg a szabad vallásgyakorlatot biztosító javaslatot a felekezetnélküliség lehetősége miatt támadta.[7] A kötelező polgári házasságról szóló törvényt egyszer, az izraelita recepciót kétszer szavazták le a főrendiházban helyet foglaló egyházfők és világi támogatóik.[8] A protestáns egyházak számára nem ütközött dogmatikai akadályokba a polgári házasság és az egyéb törvények elfogadása. Jóllehet vezetőik is sérelmezték az egyházak társadalmi szerepkörének szűkítését, a főrendiházban a protestáns egyházfők általában a kormánnyal szavaztak, s legfeljebb a törvények egyes pontjainak módosítására tettek javaslatot.[9]

Az izraelita felekezet állásfoglalását messzemenően meghatározta az, hogy a törvénycsomagban egy olyan javaslat is helyet kapott, amely nem érintette az állam és az egyház elválasztásának kérdéskörét: a polgári állam a zsidósággal szembeni adósságát igyekezett törleszteni, amikor az 1867-ben elfogadott egyéni emancipációt kiegészítette az izraelita vallást bevett vallássá emelő törvénnyel.[10]

Akadémiai, 1983. (Magyarország története tíz kötetben 7/I–II.) I. 53–106.; Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln: Böhlau, 1967.; Beksics Gusztáv: Az egyházpolitikai harc és előzményei. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* X. Budapest: Athenaeum, 1898. 766–806.

5 Katolikus nézőpontból tárgyalja a törvényalkotást Salacz Gábor: *A magyar kultúrharcz története 1890–1895*. Bécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938.

6 Klestenitz Tibor: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században.* Budapest–Pécs: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2014. 463–486.

7 A házasság szentségi jellegét, egységét és felbonthatatlanságát a trideni zsinat (1545–1563) 24. ülésén mondták ki. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* I–III. Budapest: Ecclesia, 1984. I. 130. A keresztség és a házasság szentség jellegéről ld. továbbá Uő: *A katolikus egyház története.* I–II. Budapest: Ecclesia, 1988. I. 342–343., 467–470.

8 Salacz, 1938. 333–371.; Prepuk Anikó: *Befejezetlen emancipáció. A neológ zsidó identitás formálódása a 19. századi politikai és sajtóviták tükrében.* Budapest: HUN-REN BTK TTI, 2024. 280–297.

9 Salacz, 1938. 333–371.; Prepuk, 2024. 280–297.

10 A bevett vallások a teljes vallásszabadság gyakorlásán túl belső önkormányzattal, vagyonszerzési, adókivetési joggal és 1885-től főrendiházi képviselettel rendelkeztek, illetve állami támogatásra tarthattak igényt. A recepcióig az izraelita vallás tűrt, majd elismert vallásnak számított, ezért nem vonatkozott rá a bevett keresztény felekezetek viszonosságát kimondó 1868. évi LIII. tc., ami kizárta a zsidók és keresztények közötti áttérés és a vegyes házasság törvényes lehetőségét. 1868:LIII. tc. A törvényesen bevett keresztény viszonosságáról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus

Ennek hatására a zsidóság körében a régóta vágyott vallási emancipáció megvalósítása került a figyelem középpontjába. Az izraelita vallási irányzatok közül elsősorban a reformpárti kongresszusi-neológ irányzat sürgette a recepciót, amit a zsidóság emancipációja nélkülözhetetlen alkotóelemének tekintett. Vezető testületei, a Pesti Izraelita Hitközség elöljárói, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, a neológ orgánumok közül az *Egyenlőség* c. hetilap és a *Magyar Zsidó Szemle* c. tudományos folyóirat, valamint a képviselőházban helyet foglaló izraelita képviselők aktívan részt vettek a recepcióért folytatott többéves küzdelemben.[11] A zsidóság vallási emancipációja és a vallások közötti viszonosság ösztönzése mellett azonban a felekezet vezetői sem kerülhették el annak mérlegelését, milyen hatással járhatnak a vallásügyi törvények a felekezeti életre. A recepció érdekében országos mozgalmat kezdeményező *Egyenlőség* c. neológ hetilapban Szabolcsi Miksa, Vázsonyi Vilmos, Herzog Emil, Rosenberg Sándor aradi főrabbi és Rosenbaum Lajos gödöllői rabbi mutatott rá arra, hogy az izraelita felekezet egyedül a recepció kivívásában érdekelt, a többi javaslat azonban vallási értelemben számára is hátrányokkal jár.[12] Az állami anyakönyvezés csökkenti a rabbik jövedelmét, és súlyos megpróbáltatás elé állítja a szegényebb zsidó papságot, az anyakönyvi kerületek felszámolása a hitközségek működésének alapjait veszélyezteti. Hasonló következményekkel jár a vallás szabad gyakorlatának elismerése, hiszen a zsidók közül várhatóan nagyobb arányban válnak felekezetnélkülivé azok, akik eddig nem szívesen vállalták zsidóságukat, de restelltek áttérni más vallásra. A vegyes házasságra is lehetőséget adó kötelező polgári házasság sem szolgálja felekezeti szempontból a zsidóság érdekeit, hiszen a vegyes házasságokban született gyermekek legtöbb esetben keresztényként nőnek fel, s nem a zsidóság létszámát gyarapítják.

Mégis mindannyian úgy vélték, a felekezetnek nem szabad akcióba lépnie a javaslatok ellen, mert azok a magyar állameszmét és a társadalmi egységet szolgálják. Rosenberg Sándor a következő magyarázattal támogatta a vallásügyi törvényeket: „azon benső, igazi hazafias meggyőződésem, hogy drága Magyarországunk felekezeti békessége és nemzeti egysége, különösen pedig az ő állami fenhatósága és minden felekezetiségtől való függetlensége, egyedül csak a tökéletes, vallásos jogegyenlőség és szabadság elveinek valósításával lehetnek biztosítva, készteti

Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1896. 506–508.; Az áttérési viszonosság hiányának negatív következményeit részletezi: Törvényjavaslat az izraelita vallásról. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* I–XXXVII. H. n. [Budapest] 1892–1896. X. 369. sz. 290–293.

11 A küzdelem részleteit ld. Prepuk, 2024. 199–316.

12 Szabolcsi Miksa: Nézetünk a polgári házasságról. *Egyenlőség,* 1893. január 20. 1.; Vázsonyi Vilmos: A polgári házasság és a zsidók. *Egyenlőség,* 1893. november 3. 1–3.; Herzog Emil: A kötelező polgári házasság és a magyarországi zsidók. I–III. *Egyenlőség,* 1893. február 24. 4–6.; március 3. 5–7.; március 10. 6–8.; Az aradi főrabbi a kormány egyházpolitikai programja mellett. *Egyenlőség,* 1893. március 24. 10.; Egy rabbi a polgári házasságról. *Egyenlőség,* 1893. március 3. 12.

az én papi lelkiismeretemet arra, hogy ezen, úgyszólván hitfelekezeti magánérdeket, édes hazánk állami és társadalmi jólétének áldozatkészen alárendeljem."[13] Vázsonyi Vilmos is hasonlóan vélekedett, aki szerint vallásszabadság nélkül nincs szabadelvűség, az állami anyakönyvezés nélkül pedig nem lehet kicsavarni a fegyvert „az államellenes nemzetiségi papok és az intoleráns klerikálisok kezéből".[14] Vázsonyi a polgári házassággal kapcsolatosan külön felszólította a híveket a felekezeti szempontok háttérbe szorítására. Egyrészt azért, mert a kötelező polgári házasság a konzervativizmus és a liberalizmus választóvizének bizonyult, ebben a kérdésben dőlt el a két erő harca, amelynek kimenetele a többi javaslat, így az izraelita recepció sorsát is befolyásolta. Másfelől a magánjogi egyenlőség szempontjából is fontosnak ítélte elfogadását: „A kötelező polgári házasság a magánjogi jogegyenlőség betetőzése, ellene tehát zsidó részről a legcsekélyebb kifogást sem szabad emelni. A felekezet, mint ilyen, sem mellette, sem ellene ne szóljon, az egyesek cselekedjenek mint jó magyarok és szabadelvűek."[15] A törvényalkotás során az izraelita képviselők ehhez híven foglaltak állást, amikor megszavazták az egyházpolitikai törvényeket.[16]

A recepció, a szabad vallásgyakorlat és a polgári házasság intézményének támogatása mellett a neológ orgánumok ugyanakkor időről időre a vallási kötelékek erősítésének fontosságára is rámutattak.[17] Erre Szabolcsi Miksa is felhívta a figyelmet 1894-ben, miután a képviselőház megszavazta a recepciós törvényt, hogy a felekezet elbírja az új szabadságot: „El ne hagyjuk a szent örökséget, amelynek megmentésért egy égő világon mentek keresztül apáink, de örökítsük át szentül és sérthetetlenül gyermekeinkre. Erősítsük községi intézményeinket, mert a *vallás szabad gyakorlata* által gyengülhetnek. Oltsunk gyermekeinkbe szeretetet felekezetünk, lelkesedést múltja iránt, hogy a *felekezetnélküliség* szabadságával élni ne akarjanak. Szaporitsuk főképpen iskoláinkat, papjaink és tanítóink kettőztessék meg buzgalmukat és hassanak oda, hogy zsidó menyasszony, zsidó vőlegény ne

[13] Az aradi főrabbi a kormány egyházpolitikai programja mellett. *Egyenlőség,* 1893. március 24. 10.; Löw Immánuel szegedi és Klein Mór nagybecskereki főrabbi is támogatta az egyházpolitikai programot. Hírek. *Egyenlőség,* 1893. március 17. 10.

[14] Vázsonyi Vilmos: A polgári házasság és a zsidók. *Egyenlőség,* 1893. november 3. 1–3.

[15] Uo. 3.; Hasonlóan érvelt Szabolcsi Miksa: „Liberálisak vagyunk, nos, a polgári házasság par excelence liberális intézmény, ergo harczolunk mellette. Hogy felekezeti szempontból tán érdekeink ellen van, az csak annál jobban bizonyítja liberalizmusunkat." Szabolcsi Miksa: Nézetünk a polgári házasságról. *Egyenlőség,* 1893. január 20. 1.

[16] Prepuk, 2024. 199–316.

[17] A zsidóság körében is megmutatkozó vallási közöny jelenségéről és a megszüntetésére irányuló erőfeszítésekről ld. Konrád Miklós: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei.* Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 331–352.

elégedjenek meg soha a polgári házassággal, de fűzzék a szent kötést Izrael törvénye szerint is."[18]

A vallásügyi törvények elfogadása valamennyi vallásfelekezetet állásfoglalásra késztette. A katolikus püspöki konferencia 1895. augusztus végén tanácskozott a közös pásztorlevélről és a papságnak szánt utasításról. A pásztorlevél a polgári házasságot bevezető törvény rendelkezéseinek figyelembe vétele mellett megismételte a házasság szentségére vonatkozó katolikus tételeket és vallási kötelességeik változatlan betartására figyelmeztette a híveket.[19] A protestáns püspökök a Miskolcon tartott közös értekezleten jelentették ki, hogy meghajolnak az egyházpolitikai törvények előtt, illetve kereszténynek és nem kereszténynek is egyházi esketésben részesítenek. A vegyes házasságokból született gyermekek vallására nézve az 1868. évi LIII. törvényt tekintették követendőnek.[20]

Jóllehet az izraelita felekezet vezető testületei és sajtóorgánumai elsősorban az izraelita vallást bevett vallássá emelő 1895. évi XLII. törvényt ünnepelték,[21] a zsidó vallási vezetők körében is megfogalmazódott a közös álláspont kialakítására irányuló igény. A neológ rabbik összejövetelének szervezéséhez az *Egyenlőség* biztosított nyilvánosságot. A neológ hetilapban elsőként Büchler Pinkász, a móri hitközség rabbija a polgári házasságról szóló törvény életbelépése miatt sürgette a házasságkötésekkel kapcsolatos kérdések tisztázását, majd 1895. augusztus közepén Steinherz Jakab székesfehérvári rabbival felhívást intézett Magyarország rabbijaihoz egy országos rabbitanácskozás létrehozása érdekében.[22] A felhívás a legfontosabb feladatok között említette az anyakönyvek és az anyakönyvi kerületek további sorsának tisztázását, a vallásosságot fenyegető veszélyek elhárítását, a középiskolai hitoktatás új alapokra helyezését és egy „rabbiszövetkezet" létrehozását, hogy a magyar zsidóságot ezentúl egységes elvek szerint irányítsák az ország rabbijai.

---

18 Szabolcsi Miksa: A reczepczió megszavazása után. *Egyenlőség,* 1894. június 29. 4.

19 Magyarország püspökeinek közös főpásztori levele. *Religio,* 1895. szeptember 21. 186–187.; Magyarország püspökeinek közös főpásztori levele. *Religio,* 1895. szeptember 25. 193–196.; Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München: Aurora Könyvek, 1974. 372–375.

20 A magyarhoni ágostai hitv. evang. és ev. ref. egyház püspökeinek javaslata. *Sárospataki Lapok,* 1895. augusztus 19. 669–675.; A magyarhoni ágostai hitv. evang. és ev. ref. egyház püspökeinek javaslata. *Sárospataki Lapok,* 1895. augusztus 26. 693–697.; Kun Bertalan – Tisza Kálmán: Tájékoztató utasítás a magyarországi ev. ref. egyházak lelkészei és hívei részére. *Sárospataki Lapok,* 1895. december 23. 1041–1074.

21 1895:XLII. tc. Az izraelita vallásról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 305–306.; A recepciós törvényből kimaradó áttérési viszonosságról rendelkezett: 1895:XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. 22. §. Uo. 313.

22 Büchler P. rabbi: Zsinat. *Egyenlőség,* 1895. augusztus 2. 1–2.; Fölhivás Magyarország rabbijaihoz. *Egyenlőség,* 1895. augusztus 16. 1–2.

Az országos rabbitanácskozás gondolata nem tekinthető újszerűnek, hiszen meghonosítását először 1889-ben Neumann Ede nagykanizsai, Löw Immánuel szegedi, Steinherz Jakab székesfehérvári és Fischer Gyula komáromi rabbi kezdeményezte annak érdekében, hogy a hazai rabbik – vallási irányzattól függetlenül – kicserélhessék tapasztalataikat és reagálhassanak a vallásos életet ért hatásokra.[23] Az elgondolás a neológ rabbik körében keltett figyelmet. Az 1889 augusztusában Győrben megrendezett első találkozón tíz neológ rabbi vett részt, a következő években azonban nem került sor újabb összejövetelre.

Az 1895. évi Rabbigyűlés szervezői tehát egy korábbi kezdeményezést elevenítettek fel, amit azonban az aktuális kérdések miatt az előzőhöz képest sokkal nagyobb érdeklődés övezett. Erre utal a szervező, Steinherz Jakab közlése, aki 1895. szeptemberben 58 rabbi részvételi szándékáról számolt be.[24] A rabbikar tagjai azonban különbözőképpen értékelték a tanácskozás lehetséges kimenetelét. Singer Bernát tapolcai rabbi nagyon fontosnak ítélte a közös állásfoglalást, mivel az új törvények egészen új helyzet elé állítják a felekezetet.[25] Rámutatott arra, hogy a hitközségi élet csak az utóbbi évtizedben kezdett kibontakozni a korábbi rendszertelenségből, a kibontakozás alapja az anyakönyvezés lett.[26] Mielőtt azonban ez a rendszer megszilárdulhatott volna, az állami anyakönyvek bevezetése és a felekezetnélküliség lehetősége kihúzza a talajt a hitközségek alól, míg a polgári házasság által a községek egyik fontos jövedelemforrása veszhet el. „Módozatot kell keresni a községi élet megszilárdítására külsőleg és tartalmilag, mert a zsidó vallás nem a keresztelő anyakönyveken és nem a beszentelt hullákon alapszik, hanem a községeken”[27] – fogalmazott Singer Bernát, aki szerint a vallásos életet biztosító intézmények és a hittanítás erősítése mellett a rabbik gyűlése is ezt a célt szolgálja. Rosenberg Sándor, az aradi hitközség

[23] Schweitzer József – Schweitzer Gábor: Az Országos Rabbiegyesület megalakulása és működése a 19–20. század fordulóján. In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 67–79.

[24] Steinherz, székesfejérvári rabbi: A rabbigyűlés érdekében megindult mozgalom eredménye. *Egyenlőség,* 1895. szeptember 6. 3–4.; Báttaszéki Lajos: A rabbigyűlés. *Egyenlőség,* 1895. augusztus 23. 1–2.

[25] Singer Bernát: Már is? *Egyenlőség*, 1895. augusztus 30. 4–5.

[26] Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1885-ben és 1888-ban kibocsátott rendeletei az anyakönyvezésen keresztül, az anyakönyvi kerületek és az anyakönyvezési joggal felruházott anyahitközségek létrehozásával szabályozták a hitközségek működését. A vallás- és közoktatási miniszter rendelete az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi ügyhöz való viszonyuknak szabályozása tárgyában 1924. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1885.* Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1885. 1988–2074.; A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1191. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1888*. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1888. 1069–1077.

[27] Singer Bernát: Már is? *Egyenlőség*, 1895. augusztus 30. 4.

főrabbija azonban fenntartásait fejezte ki a tanácskozással szemben.[28] Úgy vélte, hogy a kongresszusi irányzat jelenlegi szervezete alapján eredménytelen lesz az összejövetel, hiszen a rabbikat az 1868. évi egyetemes gyűlés hivatalnokká fokozta le a világi elöljárósággal és a gazdag adófizetőkkel szemben.[29] Ezért azt javasolta, hogy először az újra összehívandó kongresszus hozzon olyan törvényt, amely a rabbikat kellő erkölcsi tekintéllyel és önállósággal ruházza fel, hogy a megtartandó zsinatok határozatai kötelező erővel bírjanak.

Az említettek mellett két neológ hitközség állásfoglalása is rávilágított a valláspolitikai törvényekkel kapcsolatos közös álláspont kialakításának fontosságára. A törvények elfogadása után a hitközségek saját hatáskörükben a legtöbb esetben úgy döntöttek, hogy tovább vezetik az anyakönyveket és a hagyományos házassági jog szerint esketnek.[30] Nagy meglepetést okozott azonban a nagyváradi és az aradi neológ hitközség határozata, amely több vallási szabályt is megkérdőjelezett. A nagyváradi hitközség elöljárósága Kecskeméti Lipót rabbi vezetésével arról foglalt állást, hogy a válás során mellőzhető a getlevél és a sarulevetés szertartása.[31] A vegyes házasságokból született gyermekeket zsidónak tekinti, ha szüleik így döntöttek, megegyezés hiányában a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását.[32] Sokkal intenzívebb reakciókat váltott ki Rosenberg Sándor aradi főrabbi memoranduma, amely kimondta, hogy az állami hatóság előtt megkötött vegyes házasság vallásilag nem szentesíthető.[33] „Azonban, – fogalmazott a memorandum – ha a zsidó fél a keresztény fél beleegyezésével azt óhajtaná, hogy a zsidó pap is adja reá ünnepélyesen és nyilvánosan az áldást, úgy ez a mi vallásunk türelmes és humánus szellemében nem csak meg van engedve, de kötelesség is. Ám csak akkor, a midőn a vőlegény és az ara előbb abban megegyeztek, hogy a házasságukból

---

[28] Rosenberg Sándor: Ne hagyjuk ki a számításból a „parnesz”-t. *Egyenlőség,* 1895. augusztus 23. 3–4.

[29] Az egyetemes gyűlés a rabbik tevékenységét elsősorban a hit gyakorlásával és oktatásával kapcsolatos teendőkre korlátozta, és nagyobb szerepet biztosított a világi elöljáróságnak a közösségek irányításában. Egyetemes gyűlés határozatai. 40–53. §. In: Dr. Hajnóci R. József: *A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében.* Lőcse: A szerző kiadása, 1909. 84–86.

[30] A házasságkötés halachikus szabályairól lásd Házasság. In: Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 348–350.; Az egyházpolitikai törvényhozás alatt az *Egyenlőség*ben Herczog Emil írásai taglalták részletesen a házassági szabályokat, cáfolandó a katolikus állítást, miszerint a zsidóság felekezeti érdekei kívánnák a kötelező polgári házasság behozatalát, mert lehetőséget nyújt a katolikus egyház által tiltott keresztény-zsidó vegyes házasságok megkötésére: Herzog Emil: A kötelező polgári házasság és a magyarországi zsidók. I–III. *Egyenlőség,* 1893. február 24. 4–6.; március 3. 5–7.; március 10. 6–8.

[31] A get a feleség számára kibocsájtott válólevél. A sarulevetés szertartását a fiú gyermek nélkül özvegyen maradt nő végzi az őt nőül venni nem akaró sógorával. Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 163., 938.

[32] Szabolcsi Miksa: A nem várt hatás. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 6. 4–6.

[33] Az aradi főrabbi memoranduma. *Egyenlőség,* 1895. szeptember 27. Melléklet 5–6.

származandó gyermekek az izr. vallásban, vagy nemük szerint a zsidó atya vagy anya vallásában neveltetnek."[34]

Az aradi memorandumban kilátásba helyezett eljárás, amely hamarosan elnyerte az „aradi áldás" elnevezést, éles polémáit indított el. Az elsők között reagált az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Miksa, aki félrevezetőnek és a zsidó vallási törvények kigúnyolásának nevezte a főrabbi elgondolását.[35] Félrevezetőnek, mert a zsinagógában elvégzett áldás az egyházi esketés látszatát fogja kelteni. Illetve komolytalannak, mert a főrabbi egy olyan kötésre akar áldást adni, amit nem maga létesített. Szabolcsi a vegyes párokkal szemben támasztandó feltételeket is bírálta, prozelita-csinálásként értékelte, sőt, inkább a keresztény egyházak által alkalmazott reverzálishoz hasonlította. Rosenberg Sándor válaszul a *Pesti Napló*ban intézett nyílt levelet Szabolcsi Miksához, amelyben ismét „a vallásos türelmességre és a humanitás szellemére" hivatkozott.[36] Szabolcsi Miksa azonban a következőt javasolta: „Legyünk szabadelvűek, legyünk hazafiak, de tiszteljük hitünket, vallásunk szabályait."[37]

A fenti előzmények után az Országos Rabbigyűlés 1895. október 14–16. között a Pesti Izraelita Hitközség tanácstermében 71 rabbi részvételével ült össze.[38] Jóllehet a felhívás Magyarország valamennyi rabbiját megszólította, az ortodoxia távol maradt az összejöveteltől. A résztvevők többsége, 59 fő a kongresszusi irányzatot képviselte, 12-en a status quo ante irányzathoz tartoztak, s hozzávetőleg a rabbikar 10–12%-a képviseltette magát a tanácskozáson. Az elnöki tisztet Kohn Sámuel pesti főrabbi töltötte be, az alelnöki feladatokat Löw Immánuel szegedi, Klein Mór nagybecskereki és Perls Ármin pécsi főrabbi látta el. A gyűlés 16 pontban szabályozta a rabbik és a hitközségek teendőit.[39] A legfontosabb határozatként érvényben hagyta a házasságkötésre és a felbontásra vonatkozó vallási szabályokat. Elismerte a polgári formában kötött vegyes házasság érvényességét, de kimondta, hogy az sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető. A vegyes házasságból származó gyermekekről úgy rendelkezett, ha az anya zsidó, külön intézkedés nem szükséges, nem zsidó anyának gyermeke azonban csak akkor válhat zsidóvá, ha a vallás törvényei által előírt módon felvételt nyer a zsidó vallás kötelékébe. A születési, esketési és halálozási anyakönyvek további vezetését írta elő, a bejegyzési díjakat azonban eltörölte. A tanácskozás arról is döntött, hogy a Magyarországon működő rabbik Budapest székhellyel Országos

[34] Uo. 6.

[35] Szabolcsi Miksa: Az aradi főrabbi reformja. *Egyenlőség,* 1895. szeptember 27. 5–6.

[36] A vegyes házasságok megáldása. *Pesti Napló,* 1895. október 3. Esti kiadás 1–2.

[37] Szabolcsi Miksa: Vegyes párok megáldása. – Válasz az aradi főrabbi válaszára. *Egyenlőség,* 1895. október 4. 8.

[38] Szabolcsi Miksa: Az „áldás" és ami vele jár. *Egyenlőség,* 1895. október 18. 1–3.; Sz. M.: A gyűlés jelentősége. Uo. 3–6.

[39] A katolikus, a protestáns és a zsidó vallásfelekezet határozatait összevető Salacz Gábor szerint: „A protestánsoknál vallásuk elveihez hűbb volt a zsidók állásfoglalása." Salacz, 1974. 376.

Rabbiegyesületet alapítanak.[40] A részvevők egyhangúlag elfogadták a határozatokat, mindössze a vegyes házasság megáldását tiltó 4. pontra érkezett egyetlen ellenszavazat Kecskeméti Lipóttól, a nagyváradi neológ hitközség rabbijától.

Az izraelita felekezeti orgánumok különbözőképpen értékelték a Rabbigyűlést. A szervezésében részt vevő *Egyenlőség* korszakalkotó jelentőségűnek nyilvánította az összejövetelt, mivel a neológ zsidóság az 1868. évi egyetemes gyűlés óta először tett lépéseket arra, hogy megcáfolja az ortodox tételt, miszerint a nem ortodox zsidók a „zsidóságtól elszakadt külön hitfelekezetet képeznek".[41] A lap úgy vélte, a tanácskozás megtörte a rossz hagyományt, amelynek értelmében „vesztegelnie kell a haladó magyar zsidóságnak, pusztán azért, mert az orthodoxia úgy sem megyen vele akcióba, külön pedig csak nem járhat el országos érdekű és fontosságú felekezeti ügyben. A szakadás óta ezzel az igével tartották vissza a zsidóság intelligensebb és teljesen megmagyarosodott részét minden nagyobb mozgalomtól. Féltek, hogy külön akció megpecsételi a kettéválást, a »kétféle felekezet« theóriáját."[42] A rabbigyűlés azonban szembenézett a kihívásokkal, és teljesítette felekezete iránti kötelezettségeit: „új ismeretlen helyzet küszöbén új gáttal kellett körülövezniök vallástörvényeinket, annál is inkább, mert sokan közülünk hangoztatták, hogy az uj aerában az ősi hitelvek mérvadók nem lehetnek." A neológ hetilap úgy vélte, a határozatok azért lesznek hosszú távon mérvadóak, „mert nem mondhatják róluk, hogy oly emberek hozták, illetve újították meg, kik nem értik a kor szavát, követelményeit. Modern, magyar, művelt s többnyire fiatal rabbik újították meg, mint hajdan Ezra, a szövetséget, hozták meg a rabbigyűlés határozatait, melyek szintén új aerát jelentenek a magyar zsidóság felekezeti életében. A határozatok pajzsot képeznek a rabbik kezében, vértet, fegyverzetet vallást romboló újítások, a zsidósági szellemével össze nem férő reformtörekvések ellen. E határozatok útját állják a szétmállásnak, a vallásos züllésnek és megóvják Izrael számára Izrael vallásának törvényeit."[43]

A neológ irányzat világi vezetése, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája azonban nem fogalmazott meg publikus véleményt, a hozzá közel álló *Magyar Zsidó Szemle* hallgatott az eseményről. A hallgatás bizonyára nem függetleníthető attól, hogy az Országos Iroda ragaszkodva a felekezet egységének eszméjéhez az ortodoxiával való egyesülés formájában szerette volna újjáteremteni az izraelita felekezet szervezetét, amelynek ellentmondott a neológ és a status quo ante irányzathoz tartozó rabbik tanácskozásának támogatása.[44]

---

[40] Alapszabály-javaslat az alapítandó országos rabbiegyesület számára. *Egyenlőség,* 1895. október 4. Melléklet 1–2.

[41] Sz. M.: A gyűlés jelentősége. *Egyenlőség,* 1895. október 18. 3–6.

[42] Uo. 3.

[43] Uo. 4.

[44] A kongresszusi-neológ irányzat vezetése az izraelita felekezet vallási irányzatainak elválásától kezdve következetesen törekedett az egység helyreállítására. Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Budapest: Múlt és Jövő, 1999.; A recepciós küzdelmek alatt az ortodoxiával való egyesülés

Az ortodox irányzat véleményét a fővárosi ortodoxia magyar nyelvű lapja, a *Zsidó Híradó* tolmácsolta. Az ortodox hetilap a konzervatív rabbik számára is hasonló gyűlés összehívását javasolta,[45] az Országos Rabbigyűlést azonban komolytalannak nyilvánította.[46] Egyrészt azért, mert nem ismerte el a neológ rabbiszemináriumban végzett rabbik autoritását, másrészt azért, mert álláspontja szerint a rabbik olyasmiről értekeztek, ami a hithű zsidók között nem képezheti vita tárgyát. A konzervatív lap az aradi áldásról sem feledkezett meg, amit a „kongresszusi alap végpontja"-ként értékelt: „Aradon túl veszi kezdetét az a másik »korszak«, az az idő, melyben nem lesz se »áldozár, se bálvány, se éfod«,[47] mikor össze omlik a fétisek templom s romjai alá temeti a hamis papokat, a kik a hazugság kultusát mivelték. Akkor nem lesz szükség se szemináriumra, se szemináriumi tanárra, se reform rabbira, se szónoki tógára […]".[48] Később a Rabbigyűlés határozatait kifogásoló liberális kritikákról kárörvendve állapította meg, hogy épp a liberálisok semmisítik meg a „zsidó reform prófétáit" azáltal, hogy ultramontánnak kiáltják ki őket.[49] Az ortodox újság ugyanakkor a *Pesti Hírlap* eljárását is bírálta, és a kifejezés eredeti jelentésére utalva az ortodoxok nevében is visszautasította az ultramontán jelzőt mint a hagyományhoz való hűség szinonimáját, kiemelve, hogy a katolikus klerikálisoknak nem az a bűnük, hogy vallásukhoz ragaszkodnak, hanem hogy „a hegyeken túlról t. i. Rómából veszik utasításaikat." A zsidók azonban nem kapnak vezényszót „a határokon túlról", csak ősi vallásukhoz hűek, miközben ugyanolyan odaadóan szolgálják a hazát, mint bármely más felekezet. A lap a *Pesti Hírlap* liberalizmusát is megkérdőjelezte, és rámutatott arra, hogy a valódi szabadelvűséggel nem egyeztethető össze, ha egy sajtóorgánum arra kényszerít egy felekezetet, hogy áldozza fel vallási törvényeit.

Az izraelita felekezeten kívül különösképpen a vegyes házasság megáldásának elutasítása váltott ki élénk reakciókat. Az elsők között szólalt meg a katolikus alsópapság lapja, a *Magyar Állam,* amely a törvényalkotás során nem csak a katolikus egyház ellenállását, de az izraelita recepció elleni kampányt is szervezte. A katolikus lap, amely a liberalizmust kiáltotta ki ellenségnek, és a zsidóságot tekintette legfőbb képviselőjének, maliciózus megnyugvással vette tudomásul, hogy „a katholikus

újabb kezdeményezéséről a VI. községkerület alakuló ülése Chorin Ferenc javaslatára hozott határozatot. A VI. községkerület alakuló ülése. *Egyenlőség,* 1895. június 14. Melléklet 1–8.

45 Viador: Az akczió. *Zsidó Híradó,* 1895. november 13. (V. évf. 44. sz.) 1–2.

46 Viador: A neológ rabbi-értekezlet. *Zsidó Híradó,* 1895. október 17. (V. évf. 39–40. sz.) 2–4.

47 Az Ószövetségből, Hóseás könyve 3. fejezetének 4. verséből származó kifejezések. A prófécia olyan átmeneti korszakra utal, amikor Izrael elveszíti minden vallási és intézményes kapaszkodóját, megszűnik a hagyományos istentisztelet, a bálványimádás lehetősége és a papi útmutatás is.

48 Frank Adolf: Az aradi komédia. *Zsidó Híradó,* 1895. október 31. (V. évf. 42. sz.) 2–3.

49 Lichtenstern Vilmos: A „Pesti Hirlap" verdiktje. *Zsidó Híradó,* 1895. december 26. (V. évf. 4. sz.) 1–2.

papság mellett a zsidó rabbik is fenntartják vallásuk házassági törvényeit",[50] és szemrehányást tett a liberális sajtónak a hallgatásért. A liberális közvélemény nem sokáig váratott magára. A *Pesti Hírlap* Izraelita ultramontanizmus című rovatában zsidó szerzőket szólaltatott meg, akik bírálták a rabbik rugalmatlanságát, és számonkérték szabadelvűségüket. A megszólalók között volt olyan, aki megkérdőjelezte a Rabbigyűlés jogosultságát, és hiányolta a törvényi hátteret, ami zsinat összehívására jogosította volna fel a rabbikat.[51] Ezért csak általános elvi állásfoglalásnak tekintette a „szűkkeblű és illiberális" határozatokat, amelyek így nem kötelezőek a felekezet tagjaira nézve. Rámutatott arra, hogy a zsidóság jelentős része a vallásügyi törvények elfogadása mellett szállt síkra, a rabbikongresszus azonban szembehelyezkedik a kötelező törvénnyel, amikor nem ismeri el a vegyes házasságokat. Stein Miksa törökszentmiklósi rabbi azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a zsidóság nem azért küzdött a vallások közötti viszonosság elismertetéséért, hogy feladja vallását, vagy másoktól várja el ugyanezt.[52] Bibliai példákkal igyekezett alátámasztani, hogy a Szentírás tiltja a vegyes házasságot: Jákob csak úgy egyezett bele abba, hogy Dina lánya Shém felesége legyen, ha Shém circumcisiót végeztet magán; Mózes idegen asszonyt vett magának, de két testvére, Áron és Mirjom megvetették őt ezért; Ezra és Nehemiás a babiloni fogság után az idegen szokások kiküszöbölésére törekedett, ezért megparancsolta az idegenből hozott feleségektől való elválást. Gráber Gyula azonban hiányolta a „hitelvi bizonyítékokat", és úgy vélte, éppen a Stein rabbi által említett példák utalnak arra, hogy a vegyes házasságot nem tiltotta isteni törvény.[53] Más szerzők történeti példákkal támasztották alá, hogy a zsidó vallással összeegyeztethető a vegyes házasság, hiszen az előző évszázadokban számos, nagyon vallásos zsidónak volt más vallású felesége, és ezeket a házasságokat vallásilag elismerték.[54] Még radikálisabban utasította el a vegyes házasság tilalmának bibliai eredetét Schwartz Izidor, aki rámutatott arra, hogy a Biblia nem ismeri az impedimentum disparitatis cultus házassági akadályát zsidók és keresztények között, hiszen keletkezésekor még nem létezett a kereszténység. Ezt a házassági akadályt a rabbik alkották

[50] A rabbik határozata. *Magyar Állam,* 1895. október 17. 1.; A *Katholikus Szemle* is elismeréssel szólt a Rabbigyűlés határozatairól, amelyek „állást foglaltak az új törvények vallásrontó szelleme ellen". Időszaki Szemle. *Katholikus Szemle,* 1895. 872.; Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932.* Budapest: CompLex, 2013.

[51] Izraelita ultramontanizmus. – Vélemények. (Sándor József, Pécs) *Pesti Hírlap,* 1895. november 6. 7.

[52] Izraelita ultramontanizmus. – Vélemények. (Stein Miksa törökszentmiklósi rabbi) *Pesti Hírlap,* 1895. november 6. 7. A lap a következő magyarázattal közölte a véleményt: „ezen szélsőig ultramontán álláspontot csak nagyobb világosság okáért tettük közzé."; Hasonló kommentárral jelent meg a Rabbigyűlés résztvevői közül Kohn Mihály monori rabbi magyarázata a határozatok védelmében. Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. (Kohn Mihály, ker. rabbi, Monor) *Pesti Hírlap,* november 24. 9.

[53] Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. (Dr. Gráber Gyula) *Pesti Hírlap,* 1895. november 13. 12.

[54] Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. (Halász) *Pesti Hírlap,* 1895. november 23. 7.

„saját zsebük" érdekében. A rabbiknál őszintébbnek ítélte a „katolikus ultramontánokat", akik elismerik, hogy az impedimentum disparitatis cultus nem isteni eredetű, hanem az egyház érdeke követeli fenntartását. Az *Egyenlőség*et ortodox és ultramontán lapnak tituláló Schwartz csupán azért nem támogatta az aradi áldást, mert az nem adja össze a vegyes párokat, mégis úgy vélte, a félreform is jobb a semminél, mert „ezen fél reform is közelebb hozza egymáshoz a haza különféle faj- és valláshoz tartozó polgárait, megszünteti a faj- és vallásbeli gyűlöletet. Ez volt pedig az egyházpolitika utolsó célja."[55] Gut Sámuel is csalódottságának adott hangot, hiszen a haladó zsidóság évek óta várta, hogy rabbijai a kornak megfelelő reformokat kezdeményeznek a templomokban és a hitközségi életben, és egyöntetű hitoktatást vezetnek be. Ehelyett szégyenteljes határozataikkal eltávolodtak haladó szellemiségű elődeiktől.[56]

A *Pesti Hírlap* két neológ hitközség állásfoglalását is közzétette. A szekszárdi izraelita hitközség határozatban ítélte el az aradi áldást amiatt, hogy az aradi hitközség által támasztott feltételek teljesülésekor sem szentesíti a vegyes házasságot vallásosos házassággá, ezért a valódi szabadelvűség megtagadásaként értékelt azt.[57] A verseci izraelita hitközség közgyűlése abból az elvből kiindulva, hogy „amit az állam szentesít, azt egyházunknak is szentesíteni lehet, illetve kötelessége", úgy döntött, hogy „a vegyesházasságot kívánságra feltétlenül egyházi áldásban részesíti".[58]

A kormánypárti lap a katonai házassági szabályzatnak a keresztény–izraelita vegyes házasságokra gyakorolt negatív hatását sem hagyta említés nélkül.[59] A kötelező polgári házasságról szóló törvény életbelépését követően, 1895. szeptember 30-án jelent meg a katonatisztek házasságát szabályozó közös hadügyminiszteri rendelet, amely a polgári házasság bevezetése után is érvényben hagyta a tisztek templomi házasságát.[60] A rendelet kimondta, hogy azoknak a tiszteknek, akik Magyarországon akarnak házasságot kötni, a hadsereg házassági szabályzatának is eleget kell tenniük. Ennek értelmében a tisztek abban az esetben kaptak engedélyt házasságkötésre, ha nyilatkoztak arról, hogy egyházi házasságot is kötnek. A rendelet kétségkívül rést ütött a házassági törvényen, ezért a képviselőházban

55 Izraelita ultramontanizmus. (Dr. Schwartz Izidor) *Pesti Hírlap,* 1895. november 28. 6.

56 Izraelita ultramontanizmus. — Észrevételek. (Gut Sámuel, Kéthely) *Pesti Hírlap,* 1895. november 14. 7. Dicső elődökként Löw Lipót, Zipser Majer és Steinhardt Jakab rabbikra utalt.

57 Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. *Pesti Hírlap,* 1895. november 23. 7.

58 Izraelita ultramontanizmus. (Horváth Ede, Versec) *Pesti Hírlap,* 1895. november 28. 6.

59 Napi hírek. (Az izraelita ultramontanizmus.) *Pesti Hírlap,* 1895. november 10. 12.

60 Az 1895. szeptember 30-án kelt 4860. sz. közös hadügyminiszteri rendelet a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. 149. §-ára hivatkozott, amely kimondta, hogy „a házasságkötésre vonatkozó vallási kötelességeket érintetlen hagyja." A törvény a házassági akadályok között sorolta fel a véderőről szóló rendelkezés értelmében szükséges nősülési engedély hiányát (26. §.), míg az engedély nélküli házasságkötés megtorlását a katonai büntetőbíráskodás hatáskörébe utalta (125. §.) 1894. évi XXXI. tc. A házassági jogról. 26., 125., 149. §. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* 177., 190., 193.

hosszas vita alakult ki róla.[61] A *Pesti Hírlap* azonban kizárólag a rabbik álláspontját ostorozta, s úgy értékelte, mivel a katolikus egyház nem áldotta meg a vegyes házasságokat, „az izr. rabbik maguk csapták be az ajtót a kath. vallású katonatisztek és az izr. vallású hajadonok előtt, (vagy megfordítva is) tehát saját hívek előtt, akiket a kath. ultramontanizmus éppen úgy kizár a katonai házasságból, mint annak egyenrangú társa: az izraelita ultramontanizmus. Szerencse még, hogy a protestáns egyházak nem cselekedtek ilyen illiberális módon."[62]

Arra a kérdésre, indokoltak-e a bírálatok, azaz korábbi állásfoglalásaikhoz képest ellentmondásosan cselekedtek-e a neológ és a status quo ante rabbik, amikor ragaszkodtak a vallási szabályokhoz, illetve elvárható volt-e tőlük a vegyes házasságok megáldása, Ullmann Sándor korábbi országgyűlési képviselő, Löw Immánuel, a Rabbigyűlés alelnöke és Neumann Ármin országgyűlési képviselő adott választ. Ullmann Sándor rámutatott arra, hogy a bírálók többsége társadalmi szempontból kifogásolta a gyűlés határozatát, amikor a vegyes házasság engedélyezését kérte számon.[63] Ezt a problémát azonban megoldotta a kötelező polgári házasságról szóló törvény, amely a cultus disparitas akadályát elhárítva megadta a lehetőséget arra, hogy zsidók és keresztények házasságot kössenek. Ez viszont nem jelenti azt, hogy azok a felekezetek, amelyeknek egyházjoga nem engedélyezi a vegyes házasságokat, egyházilag is megáldják az ilyen házasságokat. Senki sem követeli a katolikusoktól, hogy egyházi áldásban részesítsék a zsidó-keresztény házasságot, miért helytelenítik tehát a zsidó rabbik hasonló felfogásból kiinduló állásfoglalását? – tette fel a kérdést Ullmann. „A teljes viszonosság a vallásfelekezetek között nem abból áll, hogy az egyiknek vallásos fölfogásából többet vagy kevesebbet kell engednie, hanem ellenkezőleg abból, hogy egy felekezetnek sem kell engednie semmit saját vallásából és hogy annak daczára úgy egymás közötti mint az állammal való viszonyukban a teljes paritás alapelve érvényesül."[64] Ullmann emlékeztetett rá, hogy az 1807. évi párizsi Nagy Szanhedrin kimondta, hogy a vegyes házasság polgári vonatkozásaiban házasságnak tekintendő, egyházi áldásban azonban nem részesíthető.[65] Azóta a vegyes

[61] A képviselőházban Polónyi Géza interpellációjában mutatott rá, hogy a rendelet nem veszi figyelembe a magyar egyházpolitikai törvényeket: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I–XXXIV. Budapest, 1892–1896. XXVI. (500–501. orsz. ülés) 269–286.; XXVII. (510. orsz. ülés) 73–76.

[62] Napi hírek. (Az izraelita ultramontanizmus.) *Pesti Hírlap,* 1895. november 10. 12.

[63] Ullmann Sándor: Még egy szó a vegyes házasságok kérdéséhez. *Egyenlőség,* 1895. november 1. 1–2.; Izraelita ultramontanizmus. *Pesti Hírlap,* 1895. november 29. 6.

[64] Ullmann Sándor: Még egy szó a vegyes házasságok kérdéséhez. *Egyenlőség,* 1895. november 1. 1.

[65] A határozatokat Löw Lipót adta közre magyarul: *Zsidó valláselvek. Megállapítva a párisi Nagy Sanhedrin által, mely 1807. évi februárban Párizsban tartatott.* Ford. Löw Lipót. Pápa: k. n. 1848.; A franciaországi zsidó közösségek tekintélyes vezetőiből álló tanács, a Nagy Szanhedrin összehívását Napóleon rendelte el. Arra kötelezte a gyülekezetet, hogy nyilvánosan iktassa ki az állam törvényeivel ellenkező vallási szabályokat, és Franciaországot deklarálja a zsidó közösségek hazájának. Schwarzfuchs, Simon: *Napoleon, the Jews and the Sanhedrin.* London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

házasságok kérdése zsidó házasságjogi szempontból eldöntött kérdés. A határozatokat magyarul közzétevő Löw Lipótra is hivatkozott, aki nem talált támpontot a zsidó házasságjogban a vegyes házasságok engedélyezésére.[66]

Löw Immánuel szintén visszautasította a bírálatokat, és kiemelte, hogy a tanácskozás üdvözölte az egyházpolitikai reformokat, hiszen az izraelita felekezet sem kíván állami asszisztenciát a vallási élet fönntartásához.[67] Különösképpen a kötelező polgári házasság bevezetését tartotta időszerűnek, mert aki nem akar egyházi esketést, vagy akitől az egyház kénytelen megtagadni azt, joggal követelheti az államtól, hogy módot nyújtson a házasságkötésre. Az állam azonban csak a saját jogát teheti kötelezővé. Azaz aki nem akar egyházi házasságot kötni, ne kössön, aki viszont akar, csak az egyházi jog szerint köthet. A zsidó jog azonban tiltja a vegyes házasságot, aminek alátámasztásaként Löw Immánuel is édesapja, Löw Lipót tanulmányaira hivatkozott. Illetve – az aradi áldás abszurditására is rámutatva – Rosenberg Sándor memorandumát idézte, miszerint „a vegyes házasság természetesen a kiddusin meghatározott szertartási módozata által vallásilag meg nem szentesíthető".[68] A nagyközönség azonban, nem olvasván az ő memorandumát, tévesen azt hiheti, hogy az aradi rabbi más elvi álláspontot áll, mint a többi hazai és külföldi rabbi, holott Rosenberg az önmaga által megáldott vegyespárokat sem tekinti vallási értelemben összeadottaknak. „Eljárása éppen ezért – fogalmazott Löw – kijátszása a logika törvényeinek, az egyházjognak és – bocsánat e szóért – a feleknek. Mert az ily módon »áldott állapotba« kerülők, akik utólag megtudják, hogy azért vallásilag összeadva nincsenek s hogy az egész áldó eljárás csupán látványosság volt, be fogják látni, hogy az egész nem volt egyéb, mint nesze semmi, fogd meg jól! A hazai közönség tetemes része pedig felült a hírlapok által nagy garral hirdetett »áldásnak«, és jól megfogta – a semmit."[69] A szegedi főrabbi határozottan kijelentette: „Nem fogunk közreműködni a vegyes házasságok létrejötténél, nem fogjuk propagálni azok eszméjét."[70] A rabbik álláspontja ebben az esetben nem lehet más, mint a jóindulatú semlegesség.

Neumann Ármin egyetértett Löw Immánuellel, és óvott attól, hogy az aradi főrabbi kezdeményezését valódi reformnak tekintsék, hiszen a vegyes párokat nem adja össze, áldása pedig nem szentesíti a házasságot.[71] Ezért illiberalizmus helyett tiszteletet parancsoló „kötelességtudásként" értékelte a rabbik fellépését a házassági jog megszegőivel és az olyan eljárással szemben, amely a reverzálisra emlékeztet, hiszen a zsidó vallás tiltja a prozelita-csinálást. Neumann veszélyesnek ítélte, ha laikusok akarnak nyomást gyakorolni a papságra, ezért felszólította

66 Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften.* III. Szeged, 1893. 199.
67 A szegedi főrabbi az aradi „áldás"-ról. *Egyenlőség,* 1895. november 15. Melléklet 1–3.
68 Uo. 2.
69 Uo.
70 Uo. 2–3.
71 Neumann Ármin: Miben áll az aradi reform. *Egyenlőség,* 1895. november 22. 1–2.

a nagyközönséget, hogy hagyjon fel a rabbiüldözéssel. Az aradi áldásról így vélekedett: „Reformnak abszolúte nem reform az aradi főrabbi újítása, s semmiképpen sincs miért lelkesedniök a vallásreform barátjainak; arra azonban teljesen elég, hogy a zsidó vallástörvényt alaposan meghurczolja."[72]

***

Az Országos Rabbigyűlés jelentősége elsősorban abban mutatkozik meg, hogy megfelelő fórumot teremtett a neológ és a status quo ante rabbik számára az egyházpolitikai törvényekre adott közös válasz kialakításához. Hozzávetőleg a rabbikar 10–12%-a vett részt a tanácskozáson, ami önmagában nem tekinthető magas aránynak, mégis jóval nagyobb érdeklődésről tanúskodik, mint a korábbi hasonló kezdeményezések. A tanácskozás kifejezte a rabbik azon igényét, hogy a vallási életet érintő kérdések meghatározásában erőteljesebb szerepet tölthessenek be annál, mint amit az 1868. évi egyetemes gyűlés számukra kijelölt. Ennek jegyében fogalmazták meg az Országos Rabbiegyesület létrehozásának tervét. Jóllehet a szervezet megalapítására ekkor nem került sor, két évvel később az 1897-ben megrendezett komáromi rabbigyűlésen 30 dunántúli neológ és status quo ante rabbi Schnitzer Ármin elnökletével megalakította a Dunántúli Rabbiegyesületet, amelynek céljai között szerepelt az egyetemes hitoktatási tanterv megalkotása, az egységes istentiszteleti rend kialakítása és a vallási gyakorlatot érintő kérdések megvitatása.[73] A testület tagjai 1906-ban Budapest székhellyel hozták létre az Országos Rabbiegyesületet, amely a rabbikar szellemi és erkölcsi érdekeinek előmozdítását, a vallásos élet fellendítését, valamint a vallásos, népművelési és emberbaráti intézmények gyarapítását tekintette feladatának. A Rabbigyűlés hatása abból a szempontból sem elhanyagolható, hogy a laikus közvéleményben is társadalmi vitát generált, amelynek során a szélesebb nyilvánosság is megismerkedhetett több vallási szabállyal és a fenntartásukra irányuló szándékokkal. A rabbikar hű maradt a vallási törvényekhez, ennek hatására azonban támadások kereszttüzébe került a zsidóság azon magyarosodó rétege részéről, amely „a társadalmi reform és egybeolvadás" jegyében a rabbiktól a vegyes házasságok megáldását várta. A liberális kritikák arra is rámutattak, hogy a szélesebb közvélemény nem volt tisztában azzal, hol húzódnak az állami és az egyházi-felekezeti jogkörök közötti határok, jóllehet az 1894-ben és 1895-ben elfogadott vallásügyi törvények igyekeztek világosan kijelölni azokat.

[72] Uo. 2.

[73] Schweitzer J. – Schweitzer G., 2012. 73–79.

Az Országos Rabbigyűlés résztvevői[74]

Budapest,1895. október 14–16.

Dr. Adler Lipót, Baja
Adler Illés, Kunfélegyháza
Dr. Bárány József, Kecskemét
Dr. Bernstein Béla, Szombathely
Bloch Mózes, Budapest
Dr. Blau Lajos, Budapest
Büchler Pinkász, Mór
Büchler Zsigmond, Albertirsa
Büchler Márton, Csongrád
Ehrlich Miksa, Körmend
Ehrlich Mór, Rohonc
Elfer Jakab, Heves
Dr. Fischer Mihály, Zombor
Dr. Fischer Gyula, Győr
Dr. Feldmann József, Cegléd
Dr. Flesch Ármin, Mohács
Dr. Goldberg Raphael, Budapest
Goldstein Adolf, Fiume
Grossmann S. L., B.-Sz.Lőrinc
Handler Mark, Tata
Dr. Handler Simon, Kassa
Dr. Herzog Manó, Kaposvár
Dr. Jordán Sándor, Fogaras
Dr. Kayserling M., Budapest
Dr. Kohn Sámuel, Budapest
Kohn E. H., Békéscsaba
Dr. Kohn Ármin, Szigetvár
Kohn Mihály, Monor
Dr. Klein Mór, Nagy-Becskerek
Dr. Klein Arnold, Zsolna
Dr. Klein József, Marczali
Dr. Klein József, Gödöllő
Dr. Kecskeméti Lipót, Nagyvárad
Dr. Kelemen Adolf, Pancsova
Dr. Kohlbach Bertalan, Temesvár-Gyárváros
Dr. Krieshaber Béla, Kula
Krausz Mór, Ádánd
Lieberman Kálmán, Kassa
Liebermann Jakab, Léva
Dr. Lőw Immánuel, Szeged
Dr. Lőwy Mór, Temesvár
Dr. Lőwy Ferencz, Nagyatád
Lebovits József, Bárányа-Magocs
Dr. Mandl Ármin, Vágújhely
Dr. Neumann Ede, Nagykanizsa
Dr. Pártos Sámuel, Dunaföldvár
Dr. Perls Ármin, Pécs
Richter Zsigmond, Érsekújvár
Reichhard Mark, Szarvas
Dr. Rosenberg Ede, D-Kanizsa
Dr. Rosenbaum Lajos, Brassó
Rosenthal Tóbiás, Bonyhád
Roth Áron, Siklós
Dr. Rubinstein Mátyás, Cs.Mindszent
Dr. Rudolfer Antal, Alsó-Lendva
Dr. Schnitzer Ármin, Komárom
Schwarz Jakab, Csáktornya
Dr. Schwarz Miksa, Eger
Schwarz Ignácz, Új-Kécske
Dr. Singer Bernát, Tapolca
Dr. Spira Salamon, Losonc
Dr. Steinherz Jakab, Székesfehérvár
Dr. Szidon Adolf, Versec
Dr. Lüsz Ignácz, Újvidék
Taub Jakab, Lovasberény
Dr. Ungár Simon, Szekszárd
Dr. Vajda Béla, Nagy-Abony
Dr. Venetianer Lajos, Csurgó
Dr. Weisz Ignácz, Esztergom
Dr. Weiszburg Gyula, Budapest
Willheim Joachim, Marosvásárhely

[74] Sz. M.: A gyűlés jelentősége. *Egyenlőség,* 1895. október 18. 5–6.

Az Országos Rabbigyűlés határozatai[75]

I. Az esketŏ rabbinak szem előtt kell tartania, hogy a hazai törvénynek az a rendelkezése, hogy az egyházi esketés csak a polgári után végezhető, vallás szempontjából is kötelező.
II. A házasság kötésére és fölbontására vonatkozó zsidó vallásos törvények egész terjedelmükben továbbra is fönnmaradnak és kötelezők.
III. A házasság hirdetése továbbra is föntartandó. Ha a jegyesek különböző helyeken laknak, mindkét helyen kihirdetendők és ennek megtörténtét okmányilag igazolni kötelesek.
IV. Vegyes házasság, jóllehet annak érvényét polgári vonatkozásaiban teljesen elismerjük, sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető.
V. Vegyes házasságból származó gyermekekre nézve, ott, ahol az anya zsidó, külön intézkedés szüksége nem forog fönn, míg a nem zsidó anyának gyermeke vallási szempontból csak akkor lesz zsidóvá, ha a zsidó vallás kötelékébe a vallás törvényei által előírt módon fölvétetett.
VI. A születési, esketési és halálozási anyakönyvek tovább is vezetendők. Az összes anyakönyvekbe a polgári néven kívül az illetőnek teljes zsinagógai neve is bejegyzendő.
VII. Az anyakönyvek teljesen díjtalanul vezettetnek. Az elválások és chaliczákért díj csak annyiban szedendő, amennyiben a rabbin kívül közreműködő egyénnek (mint például a válólevél írója) a felek részéről némi díjazásban részesülnek. A rabbigyűlés abban a meggyőződésben van, hogy a hitközségek rabbijaikat megfelelő módon kártalanítani fogják. Oly hitközségek, melyeknél ez leküzdhetetlen anyagi nehézségekbe ütközik, valamely közalap részéről megfelelő támogatásba részesítendők. A rabbigyűlés ez ügyre fölhívja a legközelebb tartandó kongresszus figyelmét.
VIII. A születési anyakönyvekből a származás minőségére vonatkozó rovat kihagyandó. A jegyzetrovatban azonban világosan föltüntetendő, hogy az egyházi esketés vallási törvények szerint megtörtént-e, vagy miért nem történt meg. Az esketés elmaradásának oka lehetőleg héber nyelven írandó be.
IX. Fiúgyermekeknél a héber név csak a körülmetélés megtörténte után írandó be. A körülmetélés elmaradása a jegyzetrovatban föltüntetendő.
X. A házassági anyakönyvbe az állami anyakönyvvezető házassági tanúsítványa is leírandó.
XI. A »Ketuba« hátlapján a rabbi az esketés megtörténtét hivatalosan igazolja.
XII. A házasság vallásos fölbontásáról az esketés helyén levő rabbiság hivatalosan értesítendő.

[75] Uo. 4–5.

XIII. A halotti anyakönyvbe a polgári dátum mellé a zsinagógai is bejegyzendő. A túlélő házastársnak polgári és zsinagógai neve is beírandó.

XIV. A rabbi saját hitközségében, illetve kerületében egyedül illetékes vallási törvény értelmében a rabbifunkciók végzésére. Ezért idegen helyen az illetékes rabbi fölhatalmazása nélkül más rabbi egyházi funkcziót nem végezhet.

XV. Minthogy az új egyházpolitikai törvények életbelépése következtében több fontos vallási intézményünk az állami kényszer védelmétől elesik, kimondja a rabbigyűlés, hogy minden egyes rabbitól elvárja, hogy a szószéken, iskolában, társadalmi érintkezésében, szóval egész lelkipásztorkodási működésében fokozott tevékenységet és buzgalmat fog kifejteni a hitélet föllendítése, vallási intézményeink megszilárdítása és a vallásoktatás intenzívebbé és eredményesebbé tétele érdekében. Egyúttal kifejezést ad azon meggyőződésének, hogy a hitközségek rabbijaik ebbeli törekvéseit hathatósan fogják támogatni.

XVI. A Magyarország területén működő rabbik szövetséget alapítanak, melynek állandó székhelye: Budapest. E rabbiszövetség tagja minden magyar rabbi, ki ezen szándékát a központi választmánynak írásban bejelenti és évi járulékát lefizeti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Sajtótermékek

Egyenlőség
Katolikus Szemle
Magyar Állam
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Religio
Sárospataki Lapok
Zsidó Híradó

Szakirodalom

Beksics Gusztáv: Az egyházpolitikai harc és előzményei. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* X. Budapest: Athenaeum, 1898. 766–806.

Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn*. *Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln: Böhlau, 1967.

Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es években. In: Uő (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918.* I–II. Budapest. Akadémiai, 1983. (Magyarország története tíz kötetben 7/I–II.) I. 53–106.

Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Budapest: Múlt és Jövő, 1999.

Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932.* Budapest: CompLex, 2013.

Klestenitz Tibor: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században.* Budapest–Pécs: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2014. 463–486.

Konrád Miklós: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei.*. Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 331–352.

Löw Lipót (közreadja): *Zsidó valláselvek. Megállapítva a párisi Nagy Sanhedrin által, mely 1807. évi februárban Párizsban tartatott.* Ford. Löw Lipót. Pápa: k. n. 1848.

Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften.* III. Szeged, 1893. 199.

Magyar Katolikus Lexikon. https://lexikon.katolikus.hu/U/ultramontanizmus.html

Prepuk Anikó: *Befejezetlen emancipáció. A neológ zsidó identitás formálódása a 19. századi politikai és sajtóviták tükrében.* Budapest: HUN-REN BTK TTI, 2024.

Salacz Gábor: *A magyar kultúrharcz története 1890–1895*. Bécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938.

Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München: Aurora Könyvek, 1974.

Schwarzfuchs, Simon: *Napoleon, the Jews and the Sanhedrin.* London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

Schweitzer József – Schweitzer Gábor: Az Országos Rabbiegyesület megalakulása és működése a 19–20. század fordulóján. In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 67–79.

Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* I–III. Budapest: Ecclesia, 1984. I.

Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* I–II. Budapest: Ecclesia, 1988. I.

Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon.* Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 348–350.

Törvények, rendeletek, határozatok, naplók

1868:LIII. tc. A törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonosságáról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1896. 506–508.

1894:XXXI. tc. A házassági jogról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 177–193.

1895:XLII. tc. Az izraelita vallásról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 305–306.

1895:XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 306–315.

A vallás- és közoktatási miniszter rendelete az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi ügyhöz való viszonyuknak szabályozása tárgyában 1924. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1885.* Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1885. 1988–2074.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1191. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1888*. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1888. 1069–1077.

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXXIV. Budapest, 1892–1896. XXVI. (500–501. orsz. ülés) 269–286.; XXVII. (510. orsz. ülés) 73–76.

Egyetemes gyűlés határozatai. 40–53. §. In: Dr. Hajnóci R. József: *A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében.* Lőcse: A szerző kiadása, 1909. 84–86.

Törvényjavaslat az izraelita vallásról. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* I–XXXVII. H. n. [Budapest] 1892–1896. X. 369. sz. 290–293.